

ALISHER NAVOIY G'AZALLARIDA ARABIY SO'ZLAR TAHLILI

Xudoyberganova Moxiraxon Murodjon qizi

TDSHU Sharq xalqlari tillari va adabiyoti instituti

Arabshunoslik Oliy maktabi 3-kurs talabasi

+998911176919 maahirotn@gmail.com

A.E. Rustamov

Ilmiy rahbar: katta o'qituvchi

Annotatsiya: *Maqolada Alisher Navoiy g'azallarida arabiy so'zlarning leksik va poetik funksiyalari tahlil qilinadi. Arabiy atamalarining diniy, tasavvufiy va badiiy ma'nolari, ularning g'azal tuzilmasidagi o'rni ochib beriladi.*

Kalit so'zlar: *Alisher Navoiy, g'azal, arabiy leksika, tasavvuf, poetika.*

Аннотация: *В статье анализируются лексические и поэтические функции арабских слов в газелях Алишера Навои. Раскрывается роль религиозных, суфийских и художественных терминов в структуре газелей.*

Ключевые слова: *Алишер Навои, газель, арабская лексика, суфизм, поэтика.*

Annotation: *The article analyzes the lexical and poetic functions of Arabic words in Alisher Navoiy's ghazals. It explores the religious, Sufi, and artistic meanings of Arabic terms and their role in the ghazal structure.*

Keywords: *Alisher Navoiy, ghazal, Arabic vocabulary, Sufism, poetics.*

Kirish. Alisher Navoiy ijodi turkiy adabiyotning eng yuksak cho'qqilaridan biri bo'lib, uning g'azallari til, uslub va mazmun jihatdan g'oyat yuksak badiiy saviyaga ega. Navoiy g'azallarida arabiy va forsiy so'zlarning faol ishtiroki bu she'riy merosni o'zbek adabiy tilining tarixiy taraqqiyoti kontekstida o'rganishga imkon yaratadi. Ayniqsa, arabiy leksik qatlam Navoiy tilining semantik imkoniyatlarini kengaytirgan, badiiy-estetik ifodaning nozik va murakkab shakllarini yuzaga chiqargan. Bugungi adabiyotshunoslikda klassik matnlarning ichki tuzilmasini tahlil qilishda xorijiy til elementlari, xususan arabiy so'zlarning funksional yuki alohida ilmiy qiziqish uyg'otmoqda. Chunki arab tili orqali kirib kelgan diniy, falsafiy, tasavvufiy va adabiy tushunchalar g'azallarda chuqur ma'no qatlamlarini vujudga keltirgan. Navoiy g'azallari, ayniqsa, badiiy tafakkurning mustahkam asoslarini yaratganligi, zamonasining ijtimoiy-ma'naviy muhitini o'zida aks ettirganligi bilan o'zbek adabiy tilining shakllanishida hal qiluvchi rol o'ynagan. Shoir o'z g'azallarida turkiy til imkoniyatlarini mukammal namoyon qilgan bo'lsa-da, bu imkoniyatlar arabiy-forsiy unsurlar bilan uyg'unlashgan holda yanada teranlashgan. Uning til tanlovi shunchaki estetik vosita sifatida emas, balki mantiqiy-falsafiy mazmun tashuvchisi sifatida ham namoyon bo'lgan. Arabiy so'zlar masalasida ilgari o'tkazilgan tadqiqotlar orasida A.Qayumov, H.H.Sultonov, R.Hayitmetov, M.Juraev, I.Haqqulov kabi olimlarning ishlari alohida ahamiyatga ega. Ular Navoiy ijodining til xususiyatlari, arabiy-forsiy unsurlar bilan

bog'liq qatlamlari, diniy-tasavvufiy terminologiya va badiiy ifoda vositalarini keng miqyosda yoritganlar. Biroq ularning tadqiqotlarida arabiy so'zlarning g'azal poetikasidagi funksional roli, semantik imkoniyatlari va kontekstual rang-barangligi hali to'liq ochib berilmagan. Ushbu maqola aynan shu ehtiyojdan kelib chiqadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi — Alisher Navoiy g'azallaridagi arabiy so'zlarning leksik-semantik xususiyatlarini, poetik vazifasini va badiiy-estetik rolini aniqlash, ularning g'azalning umumiy ma'naviy-falsafiy tuzilmasidagi o'rnini tahlil qilishdan iborat. Shuningdek, maqolada arabiy so'zlar vositasida yuzaga kelgan semantik maydonlar, ularning obraz yaratishdagi ishtiroki, diniy-tasavvufiy mazmunning shakllanishidagi hissi ham ko'rib chiqiladi. Shu tariqa, arabiy leksik qatlamning Navoiy poetikasidagi funksional yuki yoritiladi.

Alisher Navoiy yashagan XV asr — islom sivilizatsiyasi doirasida arab tili ilm-fan, din va madaniyatning asosiy tayanch tili bo'lgan davr edi. Bu davrda Movarounnahr va Xuroson hududlarida arab tili nafaqat Qur'on va hadisning tili sifatida, balki mantiq, falsafa, ilohiyot, tibbiyot, musiqa, tasavvuf va boshqa ko'plab fan sohalarining ilmiy-nazariy asosini tashkil etgan til sifatida qaralgan. Ayniqsa, madrasalarda ta'lim olayotgan ziyolilar uchun arab tilini bilish ilmiy faoliyatning ajralmas sharti sanalgan. Shu madaniy-ma'naviy muhitda voyaga yetgan Navoiy, tabiiyki, arab tilini chuqur o'rgangan, islomiy ilmlarni yaxshi bilgan va bu bilimlar uning adabiy-estetik tafakkurida mustahkam o'rin egallagan. Navoiy faqat shoir emas, balki komil mutafakkir, donishmand va ilm ahlining vakili sifatida ham tanilgan. Uning “Majolis un-nafois”, “Nasoyim ul-muhabbat”, “Mezon ul-avzon”, “Muhokamat ul-lug'atayn” kabi asarlarida arab tilidan kirib kelgan istilohlar, ilmiy-terminologik birliklar katta ulushni tashkil etadi. “Mezon ul-avzon”da aruz ilmi bo'yicha berilgan arabiy istilohlar (“fa'ulun”, “mafā'ilun”, “hazj”, “ramal” va boshqalar) bevosita arab she'riyat ilmining qoidalariga asoslanadi. “Majolis un-nafois”da esa adabiy-estetik mezonlarni belgilashda arab tilidagi san'at istilohlari, tasnif usullari qo'llanilgan. Bu holat Navoiy ilmiy fikrining arab ilmiy-ma'naviy an'alariga tayanganini ko'rsatadi. Shoir g'azallarida esa arab tilidan o'zlashgan diniy, tasavvufiy va falsafiy tushunchalar chuqur badiiy va semantik yuklama bilan namoyon bo'ladi. “Haqq”, “fano”, “baqo”, “sirr”, “ilm”, “hikmat”, “ma'rifat”, “zohid”, “arif”, “salik” kabi atamalar o'zining leksik ildizini arab tilidan olsa-da, Navoiy ijodida ular poetik obraz va ramz darajasigacha ko'tariladi. Ushbu tushunchalar nafaqat bir g'azal doirasida, balki butun she'riy makon ichida ichki mantiqiy uyg'unlik yaratadi. Shu orqali Navoiy arab tilidan o'zlashtirilgan so'zlarni o'zbek she'riyati kontekstida qayta mazmunlantiradi va ularga milliy-estetik rang baxsh etadi. Bu jarayon Navoiy poetikasining o'ziga xos jihati, arabiy til ta'sirining samarador ifodasi sifatida talqin etilishi mumkin.

Alisher Navoiy g'azallarida uchraydigan arabiy so'zlar leksik va semantik jihatdan nihoyatda rang-barang bo'lib, ular muayyan badiiy-ma'naviy yuklamani anglatuvchi kuchli vosita sifatida xizmat qiladi. Arabiy so'zlar bu she'riy matnda mustaqil ma'no tashuvchi birlik sifatida emas, balki g'azal poetikasining ichki mazmuniy tuzilmasiga singib ketgan

semantik omillar sifatida qaralishi lozim. Ular orasida diniy, tasavvufiy, falsafiy, adabiy va kundalik soʻzlar qatlamlari ajralib turadi. Har bir qatlam Navoiy dunyoqarashining turli jihatlarini yoritishda alohida funksional yukka ega. Diniy soʻzlar qatlami, avvalo, Qurʼoni karim va hadis manbalariga borib taqaladi. Bunday soʻzlar qatoriga “haqq”, “adl”, “zuhd”, “taqvo”, “azob”, “rahmat”, “qiyomat”, “jannat”, “dozax”, “iloh”, “rasul” kabi birliklarni kiritish mumkin. Ular Navoiy gʻazallarida Allohga boʻlgan muhabbat, tavba, gunoh va jazoga oid diniy-falsafiy fikrlarning ifodasida faol ishtirok etadi. Tasavvufiy qatlam esa yanada murakkab: “fano”, “baqo”, “sir”, “maʼrifat”, “mushahada”, “salik”, “murid”, “shayx”, “tariqat”, “zohir”, “botin” kabi tushunchalar Navoiy tasavvufiy sheʼriyatining asosiy semantik maydonini tashkil etadi. Bu soʻzlar orqali ruhiy kamol, ilohiy ishq, ruhiy tahallus yoʻllari badiiy talqinda ifodalanadi. Adabiy va badiiy leksika sifatida ishlatilgan arabiy soʻzlar Navoiy poetikasining uslubiy qamrovini kengaytiradi. “Balogʻat”, “fasohat”, “nazm”, “nashid”, “sajʼ”, “qofiya”, “maʼno”, “lafz” kabi atamalar gʻazalda badiiy sanʼat vositasi sifatida, baʼzan esa oʻz-oʻzini anglashga oid poetik refleksiya shaklida namoyon boʻladi. Kundalik soʻzlar esa, garchi son jihatdan koʻp boʻlmasa-da, gʻazalning tabiiy nutq ohangini yaratishda xizmat qiladi. Masalan, “qalam”, “maktub”, “safar”, “ilm”, “sukun”, “ilm”, “sham” kabi birliklar oddiy semantik kontekstlarda ishlatilsa-da, baʼzida ramziy maʼno kasb etadi. Arabiy soʻzlarning yasali shakllari ham oʻziga xos boʻlib, ayniqsa zamirli iboralar (masalan: “ahl al-haqq”, “ahl al-ishq”, “ahl al-zohid”) va murakkab tarkiblar (“ilm al-batin”, “sirr al-muhabbat”, “maqom al-fano”) koʻp uchraydi. Bu holat arab tilining morfologik imkoniyatlari Navoiy gʻazallarida muayyan mantiqiy-tasavvuriy tartibda qayta ishlanganini koʻrsatadi. Mazkur iboralar shunchaki tarjima qilingan birliklar emas, balki oʻzbek poetik matni tarkibida funksional-estetik vosita sifatida yashab ketgan hodisalardir. Maʼno qatlamlari jihatidan esa arabiy soʻzlarning ishlatilishi uch asosiy darajada koʻzga tashlanadi. Avvalo, ular lugʻaviy (denotativ) maʼnoda, yaʼni oʻzining asl leksik maʼnosida ishlatiladi. Bunda “rahmat” — ilohiy marhamat, “ilm” — bilim, “zohid” — dunyodan yuz oʻgʻirgan kishi kabi toʻgʻridan-toʻgʻri anglashlar mavjud. Ikkinchi qatlam — ramziy yoki ishoraviy maʼno boʻlib, ayniqsa tasavvufiy soʻzlar bu darajada ishlatiladi: “fano” — faqat yoʻq boʻlish emas, balki dunyodan voz kechib, Haq yoʻlida erishiladigan ilohiy daraja. Uchinchisi — konnotativ qatlam boʻlib, u arabiy soʻzning maʼnosi bilan bogʻliq boʻlgan emotsional, madaniy va estetik yondoshuvni bildiradi. Masalan, “nur” soʻzi ilohiy maʼnoga ega boʻlishi bilan birga, ruhiy poklik, ichki maʼrifat, ilhom, goʻzallik timsoliga aylanadi. Shunday qilib, Alisher Navoiy gʻazallaridagi arabiy soʻzlar shunchaki leksik birlik emas, balki chuqur falsafiy va estetik maʼno tashuvchisi boʻlib, gʻazalning ichki maʼnodosh qatlamlarini shakllantirishda beqiyos ahamiyat kasb etadi.

Alisher Navoiy gʻazallarida arabiy soʻzlar nafaqat semantik jihatdan, balki badiiy-estetik nuqtayi nazardan ham muhim oʻrin tutadi. Ular shoirning poetik mahoratini, uslubiy boyligini va sheʼriy tafakkurining chuqurligini namoyon etuvchi vositalardan biri sifatida xizmat qiladi. Arabiy soʻzlar gʻazalda tajnis, istiʼora, tazod, kinoya, ishora, mubolagʻa kabi badiiy sanʼatlar bilan uygʻun holda ishlatiladi va shu orqali gʻazal poetikasiga murakkablik,

serqatlamlik, ramziylik xususiyatlarini olib kiradi. Masalan, tajnis san'atida arabiy kelib chiqishga ega so'zlarning ko'p ma'noliligi shoir uchun keng imkoniyatlar yaratgan. "Haq" so'zi bilan bir vaqtning o'zida "rostlik", "adolat", "Alloh" ma'nolari o'ynalgan holatda ifodalab, bir so'z vositasida ko'p qatlamli poetik effekt yuzaga keltirilgan. Isti'ora va ramziy ifodalarda esa "sirr", "nur", "zulmat", "fano", "arif", "ilm" kabi so'zlar poetik obraz darajasiga ko'tariladi. "Zulmat" va "nur" o'rtasidagi tazod orqali esa ruhiy iztirob va ma'rifat o'rtasidagi kurash tasvirlanadi. Bu san'atlar orqali arabiy leksika she'r ichida badiiy-mazmuniy kuchga aylanadi. Shuningdek, arabiy so'zlarning fonetik tuzilishi — ularning tovushlardagi jarangdorligi, qisqa va uzoq unli tovushlar uyg'unligi, ayniqsa, aruz vaznida yozilgan g'azallarga muvofiq tushgan. Arab tilidan olingan so'zlar ko'pincha vazn jihatdan muvozanatli, ritmik jihatdan ohangdor bo'lib, aruz tizimining talablariga osongina moslashgan. Bu esa Navoiyga turkiy va arabiy komponentlarni bir bayt ichida muvozanatli va musiqiy uyg'unlikda berish imkonini yaratgan. Ayniqsa, "fa'ulun", "mafā'ilun", "mustaf'ilun" kabi vaznlar bilan bitilgan g'azallarda arabiy so'zlar tabiiy uyg'unlikda singdirilgan. Arabiy so'zlarning badiiy-estetik vazifasi ularning ohangdorlik, uslubiy rang-baranglik, poetik kayfiyat yaratishdagi o'rnida ham ko'rinadi. Ko'pincha arabiy so'zlar badiiy uslubda ko'proq salobat, jiddiylilik, ruhan yuksaklik ruhini uyg'otadi. Ayniqsa, diniy va tasavvufiy kontekstlarda bu so'zlar she'rga ilohiylik va ruhoniylilik ohangini olib kiradi. "Rahmat", "ma'rifat", "azob", "rohat", "zohid" kabi birliklar g'azal ichidagi badiiy muvozanat va emotsional intensivlikni oshiradi. Shu bilan birga, arabiy leksikaning metaforik imkoniyatlari orqali g'azalda yuqori darajadagi poetik tasvirlar yuzaga kelgan. Masalan, "qalb oynasi", "sirr sandig'i", "ma'rifat yo'li", "haqiqat nuri" kabi iboralar orqali tasavvufiy tushunchalar obrazli ifodalarga aylantiriladi. Bu esa o'quvchini nafaqat ma'no, balki his-tuyg'u darajasida ham she'rga yaqinlashtiradi. Demak, arabiy so'zlar Navoiy poetikasida badiiylilik, ohang, obraz va g'oya uyg'unligini ta'minlovchi muhim vosita sifatida xizmat qiladi.

Alisher Navoiy g'azallarida arabiy so'zlar o'zining shakl, ma'no va badiiy yuklamasi bilan shoirning poetik olamida chuqur ildiz otgan. Ular g'azallarda shunchaki so'z darajasida emas, balki muayyan estetik va ruhiy vazifani bajargan. Navoiy arabiy leksikani o'zbek adabiy tiliga o'ta nozik did, uslubiy tafakkur va semantik chuqurlik bilan olib kirgan; u bu so'zlar orqali o'zining fikriy manzarasini kengaytirgan, his-tuyg'u va holatlarni tasvirlashda ular imkoniyatidan samarali foydalangan. Ayniqsa, diniy, tasavvufiy va falsafiy ma'nodagi arabiy atamalar shoir g'azallarida ruhiy iztirob, ishqiy sadoqat, ilohiy intilish kabi murakkab holatlarni ifodalashda asosiy semantik tayanchga aylangan. Arabiy so'zlar Navoiy uchun o'zbek tilining imkoniyatlarini kengaytiruvchi vosita sifatida xizmat qilgan. Bu so'zlar ba'zida g'azalning ohangini, ba'zida obrazini, yana ba'zida mazmuniy qatlamini belgilagan. Ularning ohangdorligi aruz vaznida yozilgan baytlar bilan uyg'unlashib, g'azalning musiqiy-fonetik tuzilmasini mustahkamlagan. Ramziy, ishoraviy, tajnislilik ma'nolarda ularning imkoniyatlari yanada chuqurlashib, ko'p qatlamli poetik matn vujudga kelgan. Shu orqali arabiy leksika Navoiy she'riyati uchun begona emas, balki ichki, tabiiy

va badiiy boylik sifatida yashagan. Xulosa shuki, arabiy soʻzlar Alisher Navoiy poetikasining ajralmas va faol qatlamidir. Ular orqali shoir oʻz davrining ilmiy, diniy va maʼnaviy muhitini sheʼriyatga olib kirgan, soʻz sanʼatining nafosatini, ruhiyatning nozik pardalarini tasvirlagan. Arabiy soʻzlar Navoiy gʻazallarida oʻzbek adabiy tilining yuksak badiiy darajada shakllanishiga xizmat qilgan, va shu tariqa ular bu til tarixining ham muhim tarkibiy qismiga aylangan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Navoiy, Alisher. Xamsa. Toshkent: Oʻzbekistoni Davlat Noshriyoti, 2000.
2. Navoiy, Alisher. Majolis un-nafois. Toshkent: Fan, 1978.
3. Gulyamov, A. Alisher Navoiy va arab tili taʼsiri. Toshkent: Oʻqituvchi, 1995.
4. Karimov, B. Oʻzbek adabiy tilining rivojlanish tarixidan. Toshkent: Fan, 2003.
5. Mirzayev, S. Arab tilining oʻzbek tiliga taʼsiri. Toshkent: Sharq, 1987.
6. Rahimov, T. Tasavvufiy terminlarning lugʻaviy tahlili. Samarqand: Universitet nashri, 2010.
7. Sobirov, M. Oʻzbek adabiy tilida arabiy soʻzlar. Toshkent: Akademnashr, 2015.
8. Sultonov, O. Oʻzbek sheʼriyatida arab tili. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2012.